

Marginalisering en ongelijke ontwikkeling

Lou Keune¹

1. Ter inleiding

De discussie over marginalisering in Nederland is van recente aard. In tegenstelling tot vele hoog gespannen verwachtingen van de jaren na de Tweede Wereldoorlog bevinden zich ook in Nederland omvangrijke groepen van mensen in gemarginaliseerde posities, als gevolg van duurzame werkloosheid en blijvende uitkeringsafhankelijkheid sinds de economische recessies van de jaren zeventig en tachtig. De erkenning van dit verschijnsel vindt meestal plaats in het kader van onderzoek en discussies over 'armoede' of over 'langdurige werkloosheid'. En de betreffende discussies hebben vooral betrekking op het vóórkomen daarvan en op wat te doen aan de gevolgen daarvan. Deze beleidsmatig gerichte belangstelling is op zich niet bezwaarlijk. Maar er is het gevaar dat het onderzoek beperkt wordt tot de verschijnselen aan de oppervlakte en niet gericht is op een diepgravender en systematischer studie van de oorzaken van de problematiek.

In de internationale discussie over ontwikkeling en onderontwikkeling² is marginalisering al een 'oud' thema. Reeds in de jaren zestig werd de term veelvuldig gebruikt ter karakterisering van bepaalde maatschappelijke situaties in Azië, Afrika en Latijns Amerika. De betreffende discussies gingen (en gaan) verder dan het al of niet benoemen van bepaalde situaties met marginalisering. Het debat richtte zich vooral op de verklaring van het verschijnsel (Kuitenbrouwer (1973) heeft het in dit verband over de 'genesis' van marginalisering) alsook en in verband daarmee op het te voeren beleid.

In de nu volgende bijdrage wordt nader ingegaan op de samenhang tussen marginalisering en ongelijke ontwikkeling. De kern van het betoog is dat marginalisering inherent is aan het proces van ongelijke ontwikkeling. Het begrip marginalisering heeft hierbij met name betrekking op de uitsluiting van de beschikking over bestaansvoorwaarden als produktiemiddelen³, een regulier inkomen, en/of toegang tot collectieve voorzieningen. Beschreven wordt hoe in de geschiedenis van de internationale relaties marginalisering een veel voorkomend proces is geworden in Afrika, Azië en Latijns Amerika. Daarbij wordt ook aandacht gegeven aan de oorzaken en gevolgen daarvan; de behandeling van genoemde 'genesis' wordt beperkt tot die gelegen in de transformaties van de produktiewijzen⁴. Tot slot wordt kort ingegaan op mogelijke verbanden tussen de margi-

¹ Hoofdstuk 2 uit: *Marginalisering: de actualiteit van een sociaal probleem* onder redactie van A. van Diessen e.a. (Amersfoort, 1992, ACCO.). Met dank aan diverse collega's en studenten, in het bijzonder Angela van Rooij, Anouk Reefman, Jan van Wezel, Gerrit Huizer, en Arthur van Dienen voor hun commentaren en suggesties.

² Het begrip ontwikkeling verwijst naar de mate waarin mensen zich (hebben) kunnen bevrijden van beperkingen in ontplooiingsmogelijkheden, opgelegd door de natuur en door maatschappelijke structuren. Er is in verschillende opzichten sprake van ongelijke ontwikkeling, bijvoorbeeld:

-verschillen in levensomstandigheden:

-ongelijkheden in participatie op maatschappelijke gebieden als de politiek en het culturele leven;

-het evenwicht tussen mens en milieu alsook de mogelijkheden tot reproductie van het eco-systeem worden in toenemende mate bedreigd;

-er zijn grote verschillen tussen wat op gebieden als de levensomstandigheden in feite bereikt wordt, enerzijds, en wat denkbaar en maakbaar is anderzijds.

³ Inclusief de middelen voor de huishoudelijke arbeid en de zelfvoorziening.

⁴ Onder produktiewijze wordt hier verstaan: het in een concrete samenleving identificeerbare geheel van heersende produktieverhoudingen en ontwikkelde produktiekrachten (de zogenoemde onderbouw), alsook de daarmee verbonden bovenbouwelementen waaronder de politiek-juridische bovenbouw en de ideologische bovenbouw. Voor een nadere behandeling van een en ander kan verwezen worden naar Jakubowski (1976).

nalisering in de ontwikkelingslanden en die in Nederland.

2. Marginalisering in Afrika, Azië en Latijns Amerika

2.1. De voor-koloniale periode

Al vanaf de eerste koloniale contacten tussen Europa en de volkeren van de momenteel Afrika, Azië en Latijns Amerika genoemde regio's is er sprake van geweest dat grote groepen mensen in die regio's beroofd werden van bestaansvoorwaarden. Dat had te maken met de oorspronkelijke oogmerken en functies van dit 'archo-imperialisme'⁵, nl. roof en handel, m.a.w. het ging de oorspronkelijke kolonistoren er hoofdzakelijk om, op een voor hen zo gemakkelijk en goedkoop mogelijke wijze, aan de produkten en geldswaarden te komen die lucratief te gelde gemaakt konden worden op de Europese markten.⁶ Meestal ging deze externe interventie niet verder dan roof en handel, de in die gebieden bestaande produktiewijzen werden niet in hun kern aangetast. Alleen in wat nu Latijns Amerika genoemd wordt ging men verder; daar werden op grote schaal nieuwe samenlevingsvormen geïntroduceerd nl. de koloniale economie, tot uitdrukking komend in met name het 'encomienda' systeem⁷. In de andere regio's bleven de autochtone systemen bestaan.

De gevolgen van deze penetratie waren voor grote groepen van de bevolking zeer drastisch. Velen vonden de dood als gevolg van moord, honger en ziektes (Griffin 1969: 37-48 en Rodney, 1972)⁸. Anderen, verdreven van eigen haard, zagen kans om een nieuw bestaan op te bouwen in nog onbestemde gebieden. Een deel van de bevolking werd geïntegreerd in de nieuwe koloniale vormen van produktie, met name in de plantages van de Spaanse en Portugese koloniën; deze mensen werden zo de dragers van de nieuwe en nog steeds bestaande agro-export-economieën.⁹ Hoe dan ook, voorzover in deze periode sprake was van marginalisering had dat vooral te maken met (dikwijls ingrijpende) verstoring van het dagelijks bestaan van mensen, en maar in beperkte mate met processen van transformatie van de maatschappelijke verhoudingen, met uitzondering van Latijns Amerika.

2.2. Het eigenlijke kolonialisme

Met name gedurende de koloniale periode, vanaf ongeveer 1800 tot de Tweede Wereldoorlog, is er vanuit Europa en de Verenigde Staten wereldwijd ingegrepen in de produktieverhoudingen in Afrika en Azië, en wel in het kader van de zich ontwikkelende 'koloniale economieën'. De penetratie in Latijns Amerika ging ook steeds verder, maar dan niet meer als koloniale economie, omdat de meeste landen in die regio al in het begin van de negentiende eeuw staatkundige onafhankelijkheid verwierven. Deze penetratie was van neo-koloniale aard, onder de hegemonie van achtereenvolgens Engeland en de Verenigde Staten, en met als belangrijkste instrumenten: handel en investeringen, en daadwerkelijke en dikwijls militaire bemoeienis van met name de Verenigde Staten in de 'interne aangelegenheden' van de landen in de regio.

De kern van het proces van kolonialisering en neo-kolonialisering was dat mensen de beschikking over produktiemiddelen werd ontnomen. Dit gebeurde met behulp van verschillende me-

⁵ Term ontleent aan Palloix (1971: 66) en verwijzend naar de periode gelegen tussen ± 1500 en ± 1800.

⁶ Mandel (1976: 57-58) heeft berekend dat in de periode 1500-1750 de verdiensten van enkele grote operaties in de periferie meer bedroegen dan de waarde van het gehele belegde kapitaal in alle industriële ondernemingen omstreeks 1800 in de handelsnaties van Europa

⁷ Encomienda: de toewijzing door de koning van Spanje aan onderdanen 'met verdiensten voor de kroon' van het recht van belastingheffing over de in bepaalde gebieden wonende bevolking; oorspronkelijk, tijdens de periode van de verovering, was aan dat recht de plicht verbonden om de in die gebieden wonen indianen te kerstenen (Brahim en Correia, 1983: 19 en 30).

⁸ Eén enkel voorbeeld ter illustratie: de oorspronkelijke bevolking van Mexico nam gedurende de 16de eeuw af van 13 miljoen naar 2 miljoen (Griffin, 1969: 46).

⁹ Zie bijvoorbeeld Brahim en Correia (1983) over Midden Amerika.

chanismen, waaronder belastingstelsels, vergunningensystemen, het onder controle brengen van de handel, ongelijke concurrentie, en regelrechte uitoefening van dwang. Als gevolg hiervan hebben zich processen van uitstoting van mensen voorgedaan die opnieuw leidden tot marginalisering en zelfs vernietiging van grote bevolkingsgroepen. In de literatuur zijn hiervan vele voorbeelden beschreven en geanalyseerd (Griffin, 1969; Rodney, 1972; Van Glabbeek en Nauta, 1976; Brahim en Correia, 1983). In veel gevallen werden mensen hun bestaansmiddelen ontnomen zonder dat voor hen enig andere mogelijkheid over bleef. In andere gevallen was er sprake van uitstoot die wel leidde tot verpaupering maar niet tot totale vernietiging. Zo is bekend dat de in India aanwezige manufactuur en industrie door de Engelse koloniale heersers bewust vernietigd werden ten einde op de Indische markt de 'concurrentie-positie' van de Britse produkten fors te verbeteren. Dit leidde onder andere tot een trek van de stad naar het platteland hetgeen de druk op het land sterk vergrootte (Van Glabbeek en Nauta, 1976) Een ander voorbeeld: op Java werden tijdens de invoering van het 'kultuurstelsel' vele duizenden boerengezinnen van hun land verjaagd. Daardoor werden voor het koloniale stelsel twee belangrijke bestaansvoorwaarden gecreëerd: men kreeg de beschikking over goede grond voor de plantages; en ook werd zo de goedkope arbeidskracht 'vrij' gemaakt om op die plantages te werken. 'The fertile island had been transformed into a vast Dutch plantation, or, from the point of view of the people, a forced labour camp'.¹⁰

Dit alles ging gepaard met verregaande verpaupering. Zo daalden in een zestal Indiase districten de reële lonen gedurende het laatste kwart van de vorige eeuw met percentages tussen de 13 en 43% (Griffin, 1969: 40). En op Java en Madoera daalde in de periode 1856-1960 de gemiddelde rijstconsumptie per hoofd van de bevolking met zo'n 29% (Griffin, 1969: 39).

De uitgestoten bevolking van toen kunnen wij nu met reden als gemarginaliseerden beschouwen: hun bestaansmiddelen inclusief produktiemiddelen werden hen ontnomen, daardoor werden zij uitgesloten van deelname aan de traditionele systemen van produktie en beslissing. Slechts een beperkt aantal van hen werd vervolgens geïntegreerd in de nieuwe systemen, nl. als loonarbeiders binnen de nieuwe koloniale economie.

De ervaringen van de koloniale periode maken duidelijk dat wil men goed zicht krijgen op marginalisering, men er niet aan ontkomt aandacht te geven aan de oorzaken daarvan. En die oorzaken moeten allereerst gezocht worden bij interventies die van buitenaf komen, en dus niet bij de gedragingen of kenmerken van de gemarginaliseerden zelf. Wanneer Kuitenbrouwer spreekt over de 'genesis' van marginalisering dan hanteert hij daarbij terecht de uitdrukking 'transformatie'. Daarmede doelt hij op diepgaande veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen. In deze koloniale periode was daar zeker sprake van. Allereerst in bestuurlijke zin: in grote delen van de wereld werden nieuwe bestuursvormen én bestuurders geïntroduceerd welke hun oorsprong en basis hadden in Europa of de Verenigde Staten. Deze bestuursystemen hadden, zoals bekend mag worden verondersteld, op zich al verregaande gevolgen voor de samenlevingen als geheel, bijvoorbeeld op gebieden als territoriale grenzen, religie, taal, onderwijs en introductie van de geldeconomie. Nog wezenlijker wellicht (en dat gold al eerder voor Latijns Amerika) was de grootschalige introductie van nieuwe economische verhoudingen en eenheden. Daardoor veranderden de sociale formaties van die samenlevingen ten gronde. De volkeren van Afrika, Azië en Latijns Amerika werden zo effectief geïntegreerd in de zich ontwikkelende wereldeconomie.

Het is uiteraard onmogelijk om in algemene zin uitspraken te doen over de diepgang van dat transformatieproces. Wel kan gesteld worden dat als gevolg van genoemd proces de in deze werelddelen bestaande autochtone samenlevingsvormen duidelijk geremd werden in hun eigen evolutiemogelijkheden (Rodney, 1972). Zeker voor Latijns Amerika geldt dat de vóór-Columbiaanse samenlevingssystemen én volkeren grotendeels uitgeroeid werden. Voor Azië en Afrika (en in zeer beperkte mate ook voor Latijns Amerika) kan gesteld worden dat de voor-koloniale verhoudingen zich nog voor een deel staande hebben weten te houden, zij het op een ook door het kolonialisme beïnvloede en beperkte wijze. Dat droeg er toe bij dat er nieuwe sociale formaties ontstonden, waarbinnen de koloniale c.q. kapitalistische produktiewijze overheersten, maar waar-

¹⁰ Caldwell, geciteerd door Griffin (1969: 38).

op de 'oude' produktiewijzen nog duidelijk hun stempel drukten.

Oppervlakkig gezien leek het dat er in die gebieden, ruwweg gesproken, twee samenlevingsvormen naast elkaar bestonden. Enerzijds de allochtone vanuit Europa geïntroduceerde en tevens dominante burgerlijke systemen. En anderzijds de oorspronkelijke autochtone vormen die het overgrote deel van de autochtone bevolking kenmerkten. Het is tegen deze achtergrond nog maar de vraag wie tot de gemarginaliseerden behoorden. Als men als insluitingscriterium het deel hebben aan het koloniale systeem kiest dan behoorden zeker in Azië en Afrika het overgrote deel van de autochtone bevolking tot de gemarginaliseerden want zij waren uitgesloten van deelname aan dat dominante systeem, en slechts een relatief klein deel van de autochtone bevolking participeerde rechtstreeks in de koloniale economie en/of bestuur. Maar vanuit de (onderworpen) autochtone systemen gezien waren het juist de kolonistoren en de door hen geïntegreerde autochtonen die gemarginaliseerd waren omdat zij buitengesloten werden van die autochtone verbanden. Deze tegenstrijdigheid is een fundamenteel kenmerk van processen van marginalisering: uitsluiting vanuit een (al of niet nieuw) dominant systeem kan insluiting (met evenzeer afgrenzende werkingen) in een gedomineerd systeem betekenen.

Het naast elkaar bestaan van ruwweg twee samenlevingsvormen gaf in de literatuur aanleiding tot het zogenaamde dualisme-debat. Onder andere de Nederlander Boeke nam het standpunt in dat in de koloniale samenleving sprake was van twee naast én diametraal tegenover elkaar staande samenlevingen, waarbij de kolonistoren de samenleving van de gekoloniseerden niet alleen aan zich onderwierpen maar ook desintegreerden en onderontwikkelden. Ongetwijfeld is Boeke's analyse van belang voor het onderzoek naar processen van marginalisering. Zo bevestigt hij in feite de ook door Kuitenbrouwer verwoorde noodzaak de genesis van marginalisering te onderzoeken. De betekenis hiervan moet niet onderschat worden omdat in een groot deel van de ontwikkelingsliteratuur, maar ook in het huidige debat over armoede in Nederland, de neiging bestaat om de oorzaken van armoede, onderontwikkeling en marginalisering bij de gemarginaliseerden zelf te zoeken en niet bij de dominante systemen (in dit geval het kolonialisme). Impliciet werd door Boeke eveneens de noodzaak van een historische benadering van marginaliseringsprocessen beklemtoond omdat een bestaande werkelijkheid als historisch en dynamisch gezien werd. Bovendien werd de aandacht gevestigd op het aspect van maatschappelijke tegenstelling: de gemarginaliseerden tegenover de dominerenden.

In één aspect echter is Boeke's analyse te ver doorgesloten, nl. in zijn these van twee aparte samenlevingen (Szentés, 1983: 79 .ev.). Het gevaar van deze opvatting is met name dat die op zich herkenbare entiteiten ook als zelfstandig en autonoom geanalyseerd worden terwijl juist beklemtoond zou moeten worden dat zij niet alleen in onderlinge tegenstelling staan doch ook (of juist daarom) steeds meer produkt en uitdrukking (negatie?) van elkaar zijn. Zelfs zou men kunnen stellen dat beide entiteiten voorwaarde voor elkaar zijn: zonder kolonisering geen gekoloniseerden, zonder penetratie geen autochtonen, en (naar de huidige tijd getransponeerd): zonder uitsluiting geen marginalisering.

Enkele conclusies: marginalisering is wat betreft de ontwikkelingslanden een oud fenomeen dat zich tijdens zowel de voor-koloniale periode alsook het eigenlijke kolonialisme voordeed. In termen van genesis was marginalisering verbonden met de koloniale penetratie vanuit Europa. Deze penetratie leidde onder andere tot uitstoot van grote aantallen mensen uit hun bestaansvoorwaarden, en dus tot beperking van hun bestaansmogelijkheden. Velen van hen vonden de dood, anderen verpauperden en werden gedwongen om aan de rand van de samenleving een nieuw bestaan te zoeken. De autochtone samenleving kwam onder dominantie van het kolonialisme en het kapitalisme, en werd voor het grootste deel gemarginaliseerd ten opzichte van de nieuwe dominante macht. Schijnbaar ontwikkelden zich twee tot op grote hoogte gescheiden en in ieder geval tegenover elkaar staande samenlevingen en samenlevingsvormen. In feite echter moet gesproken worden van een historische, dynamische en dialectische twee-eenheid van kolonistoren en gekoloniseerden.

2.3. Marginalisering ná de tweede wereldoorlog

a. Toenemende marginaliteit

De discussie over marginalisering in Afrika, Azië en Latijns Amerika begon pas goed in de jaren zestig van deze eeuw. Belangrijkste aanleiding tot die discussie was de overweldigend snelle groei van de steden in die werelddelen. Daar vestigden zich in een zeer korte periode vele rurale inwoners die in hun oorsprongsgebieden geen redelijk bestaan meer konden vinden. Maar van nog grotere invloed was de snelle natuurlijke groei van de stedelijke bevolking (Preston, 1988: 11 e.v.). Dit leidde tot een versneld urbaniseringsproces. Zo steeg in de ontwikkelingslanden in de jaren 1950-1975 het aandeel van de stedelijke bevolking in de totale bevolking van 16,7% naar 28,0% (Preston, 1988: 12). In de periode 1960-1980 steeg het aantal steden met meer dan 500.000 inwoners van 113 naar 279 (The World Bank, 1988: 285). In de jaren tachtig nam de stedelijke groei iets af maar bleef toch boven de groei van de totale bevolking (Gugler, 1988: 2). Nogal wat steden ondergingen en ondergaan een spectaculaire groei, zie de voorbeelden in tabel 1:

Tabel 1: Groei van de bevolking van enkele steden (miljoenen inwoners)

	1950	1980	2000*
Mexico Stad	3,1	15,0	26,3
Sao Paolo	2,8	12,8	24,0
Calcutta	4,4	9,5	16,6
Jakarta	1,8	6,7	12,8

* schattingen

Ontleend aan Jones en Lewis (1990: 91)

Nu hoeft verstedelijking op zich nog geen aanleiding te zijn om over marginalisering te spreken. Maar al spoedig bleek in die jaren zestig dat veel van de nieuwe bewoners van de steden in grote armoede kwamen te verkeren. Voor de meesten van hen was het onmogelijk om vast werk te vinden. Tegelijkertijd waren er geen voorzieningen om hen dusdanig op te vangen dat een minimaal menswaardig bestaan gegarandeerd kon worden; het gaat immers om landen en steden met zeer lage gemiddelde inkomens per hoofd en met zeer ongelijke verdelingen van inkomens. Dat betekent onder andere dat de overheden geen mogelijkheden hadden en hebben tot zelfs maar een begin van een verzorgingsstaat. Daar komt bij dat velen van de 'oude' stedelingen eveneens in hun bestaan bedreigd werden, in het bijzonder de ambachtslieden die de concurrentie met de ook in deze landen oprukkende produktie én verkoop van massa-artikelen niet konden weerstaan. Een en ander leidde er toe dat de meeste nieuwe stedelingen niets anders restte dan zich te voegen bij het toch al grote leger van bewoners van krotten en krottenwijken. De Goede (1983: 340) geeft in de volgende tabel op basis van VN-gegevens een indruk van de omvang van de slums in die periode.

Tabel 2: Aantal bewoners van sloppenwijken in enkele steden					
<i>Land</i>	<i>Stad</i>	<i>Jaar</i>	<i>Totaal stedelijke bevolking</i>	<i>Bevolking in sloppenwijken</i>	
				<i>Totaal</i>	<i>Als % van stedelijke bevolking</i>

Tanzania	Dar es Salaam	1967	272 800	93 000	34.0
Brazilië	Rio de Janeiro	1961	3 326 000	900 000	27.0
Chili	Santiago	1964	2 184 000	546 000	25.0
Peru	Lima	1969	2 800 000	1 000 000	27.0
Ceylon	Ceylon	1963	69 500	30 500	44.0
India	Calcutta	1961	6 700 000	2 220 000	33.0
Pakistan	Karachi	1968	2 700 000	600 000	27.0
Z. Korea	Seoul*	1970	440 000	136 550	30.0
Turkije	Ankara	1970	1 250 000	750 000	60.0

* Wooneenheden

Met name in Latijns Amerika werd dit verschijnsel van snelle groei van stedelijke paupers gekarakteriseerd met de uitdrukking marginalisering. Daarmede werd allereerst bedoeld op het gebrek aan deelname van deze vele miljoenen mensen aan (mogelijke) voorzieningen die een menswaardig bestaan verzekeren.¹¹ Die voorzieningen betreffen een veelheid van aspecten van het leven van mensen, in VN-kringen ook aangeduid met de term 'levensomstandigheden' (UNO, 1954). Daartoe worden dan gerekend: gezondheid, voeding, onderwijs, werkomstandigheden, werkgelegenheid, consumptie en spaarmogelijkheden, vervoer, huisvesting, kleding, recreatie en ontspanning, sociale zekerheid, en menselijke vrijheden. Deze veelheid van aspecten geeft al aan dat het begrip marginalisering in die kontekst van de mondiale ontwikkelingsproblematiek een brede betekenis heeft. Zeker zo belangrijk was dat marginalisering ook verwijst naar de (on-)mogelijkheden om te participeren in processen van besluitvorming. Dit aspect komt goed naar voren in een befaamde studie van DESAL (1969).

Deze brede benadering versterkte de betekenis die aan marginalisering gehecht werd. Dat is ook wel logisch. Immers uit een grote veelheid van studies was wel duidelijk geworden dat er een nauwe samenhang was en is tussen de verschillende levensomstandigheden onderling, alsook tussen die omstandigheden enerzijds en de participatie in mening- en besluitvorming anderzijds. En beide hoofdaspecten, levensomstandigheden en participatie, zijn weer nauw verbonden met, en uitdrukking van de uitsluiting van de beschikking over bestaansvoorwaarden. De brede benadering was en is nog steeds kenmerkend voor de Verenigde Naties.

Op deze wijze werd het begrip marginalisering van grote descriptieve betekenis als het gaat om het karakteriseren van situaties. Daarbij lag aanvankelijk het accent op de situatie van de bewoners van krottenwijken in de steden. Geleidelijk aan werd de term ook gebruikt om de situatie van het groeiende leger van landloze boeren te typeren. Sunkel betreft het begrip ook op die delen uit de middenklasse en hoger die als gevolg van de 'moderne' ontwikkelingen eveneens uitgestoten werden (ondanks dat een aantal van hen toch nog bijvoorbeeld als rentenier betrekkelijk goede levensomstandigheden behield). En in de loop van de jaren zeventig en tachtig werd het begrip ook steeds meer gehanteerd als typering van de situatie van veel vrouwen ter onderscheiding van die van veel mannen (Chatterji, 1984; Heyzer, 1981).

Marginalisering is een niet meer weg te denken kenmerk van de problematiek van ontwikkeling in Afrika, Azië en Latijns Amerika. In feite is dit verschijnsel, uitzonderingen daargelaten, eerder toe- dan afgenomen ondanks vele inspanningen gericht op ontwikkeling. In landen als India en Brazilië is het aantal geregistreerde werklozen meer dan verdubbeld gedurende de periode 1973-1982. Slechts in enkele landen is die werkloosheid niet gestegen of zelfs gedaald (UNO, 1985: 75). In de rurale gebieden is de positie van de kleine boeren en landarbeiders eveneens verslechterd, en deze 'druk op het land' is slechts in beperkte mate 'opgelost' door de trek naar de stad. De vertaling daarvan in de andere onderdelen van de levensomstandigheden heeft zich voortgezet.

Vooraf op gebied van gezondheidszorg zijn belangrijke verbeteringen aangebracht en dit heeft

¹¹ In wat latere jaren kwam in dit verband de uitdrukking 'basic needs' in zwang (ILO, 1977).

ten stelligste bijgedragen tot bijvoorbeeld de scherpe daling van de kindersterfte; deze 'under 5 mortality rate' daalde gedurende de periode 1960-1988 in de 'low human development countries' gemiddeld van 285 per 1000 naar 170 per 1000 en in de 'medium human development countries' van 209 per 1000 naar 72 per 1000 (UNDP, 1990: 134). Dit neemt de kern van het verschijnsel niet weg: een steeds groter aantal mensen neemt slechts in zeer beperkte mate (of in het geheel niet) deel aan de voorzieningen, kan zich nauwelijks of niet in een eigen bestaan voorzien, en neemt nauwelijks of niet deel aan processen van besluitvorming over dat bestaan of die voorzieningen. In dit laatste hebben allerlei vernieuwingen in politiek opzicht nauwelijks vooruitgang gebracht. Voorzover er systemen van evenredig kiesstelsel tot ontplooiing zijn gekomen (bijvoorbeeld parlementaire democratie) is de deelname daaraan nog beperkter dan in de 'oude' parlementaire staten terwijl men nog meer dan in laatst genoemde landen twijfel kan hebben aan de werkelijke betekenis van die stelsels. En ook de verbeteringen in een aantal levensomstandigheden lijkt te stagneren. Zo heeft een aantal jaren geleden uitgevoerd onderzoek aangetoond dat de kindersterfte in een aantal landen niet meer daalt, en zelfs weer stijgt (Cornia, 1984). Volgens een recent rapport van de UNO (1989: 39) is het aantal mensen dat in de ontwikkelingslanden in absolute armoede leeft, in de periode 1970-1985 gestegen met 22%.¹² Voor de rurale bevolking van die landen was die stijging 11%, en voor de steden 73%. En de Wereldbank heeft berekend dat in 1985 ruim 1,1 miljard mensen een inkomen per hoofd hadden van maximaal US \$370 per jaar (The World Bank, 1990: 29).

b. Oorzaken van marginalisering

Men kan zich er terecht over verbazen dat marginalisering zo'n continenten omvattend verschijnsel is geworden. Immers niet eerder in de menselijke geschiedenis zijn op dusdanig grote schaal initiatieven ondernomen (en is er bewust beleid gevoerd) om juist welvaart en participatie te brengen. Men hoeft alleen maar te wijzen op de veelheid van initiatieven ondernomen door de overheden in die landen maar ook door internationale organisaties als die van de Verenigde Naties en van westerse regeringen en particuliere instellingen. Een beperkte aanduiding van die inspanningen is de totale 'official development assistance' uit de OECD-landen (met uitzondering dus van particuliere investeringen en leningen); deze bedroeg in 1965 bijna \$ 6,5 miljard, in 1970 bijna \$ 7 miljard, in 1980 zo'n \$ 27 miljard, en in 1988 zo'n \$ 48 miljard (The World Bank, 1990: 214). Dit stelt eens te meer de vraag naar hoe het zover heeft kunnen komen ofwel de vraag naar de 'genesis'.

Allereerst is van belang er op te wijzen dat in Afrika, Azië en Latijns Amerika zich een diepgaand transformatieproces voltrokken heeft en zich nog steeds voltrekt. Het meest duidelijke fenomeen is het proces van politieke de-kolonisatie als gevolg waarvan momenteel de meeste landen in de wereld een eigen nationale staat en regering hebben. Alleen al de totstandkoming daarvan heeft verregaande maatschappelijke invloeden gehad, want slechts in uitzonderingsgevallen is de-kolonisatie niet vergezeld gegaan van grote volksbewegingen en (soms grootschalige) militaire strijd met alle gevolgen van dien voor het dagelijks bestaan van mensen. Volksbeweging en strijd zijn sindsdien tot de 'gewone' kenmerken van veel ontwikkelingslanden gaan behoren hetgeen illustreert dat in de meeste landen het proces van natievorming nauwelijks of niet voltooid is.

Naast of beter in samenhang met het de-kolonisatieproces hebben zich ook de sociale verhoudingen in het bijzonder de produktieverhoudingen diepgaand gewijzigd. Het koloniale tijdperk is al van ingrijpende betekenis geweest voor die verhoudingen met de meest verregaande gevolgen in Latijns Amerika. Maar toch kan gesteld worden dat in de meeste ontwikkelingslanden ondanks de dominantie van de koloniale economie de meeste mensen nog leefden en werkten onder vóórkapitalistische en/of halfkapitalistische verhoudingen. Dit veranderde drastisch na de Tweede Wereldoorlog. Een beperkt aantal ontwikkelingslanden (maar in aantallen

¹² In relatieve termen, namelijk in procenten van de totale bevolking, kan gesproken worden van een daling van 52% naar 44% in diezelfde periode.

mensen gaat het om een-vijfde van de totale wereldbevolking) hebben een overgang in socialistische richting doorgemaakt ondanks dat ook zij gedomineerd blijven binnen de kapitalistische wereld-economie. De meeste ontwikkelingslanden hebben een transformatie in kapitalistische richting doorgemaakt; dusdanig dat de aldaar wonende mensen nu ook in hun dagelijks bestaan rechtstreeks te maken hebben met én bepaald worden door kapitalistische processen van productie en distributie.

Daar komt bij (en daar hangt mee samen) dat die landen in verregaande mate geïnternationaliseerd zijn. Hun economieën zijn steeds meer op productie voor de internationale markt en invoer vanuit het buitenland gericht. Dit betekent ten eerste dat de mensen in die landen (in ieder geval in relatieve termen) steeds minder voor zichzelf dan wel voor de bevrediging van binnenlandse behoeften produceren, en steeds meer afhankelijk zijn geraakt van produkten elders geproduceerd en dus ook van de monetaire capaciteit om produkten te kunnen kopen. Bovendien (en dat is een tweede hoofdaspect van internationalisering) zijn de economieën van die landen steeds meer opgenomen in internationale kapitaalsverbanden. Tekenend hiervoor is de enorme toevloed van kapitaal uit de OECD-landen. De stroom van buitenlandse financiële middelen in de vorm van particuliere investeringen en leningen is drastisch gegroeid: in 1970 bedroegen die tesamen zo'n \$ 7 miljard, maar in 1981 ruim \$ 74 miljard. Daarna zijn deze middelen gedaald, maar in 1989 bedroegen ze nog steeds ruim \$ 40 miljard.¹³ Daarbij moet er rekening mee worden gehouden dat deze stroom organisch dikwijls rechtstreeks verbonden was en is met de 'hulp' van OECD-overheden en particuliere instanties, hetgeen de kapitalistische oriëntatie van het buitenlands kapitaal slechts versterkte.

Het is voor dit proces van internationalisering eveneens kenmerkend dat ook de economieën van de ontwikkelingslanden gedomineerd zijn geworden door een steeds kleiner aantal transnationale ondernemingen. Het totaal aan verkopen van de 200 grootsten van die ondernemingen is nu gelijk aan ongeveer 1/3 van de totale wereldproductie (met uitzondering van zich tot voor kort socialistisch noemende landen); daarmee is dit aandeel in 25 jaar bijna verdubbeld (Keune, 1988: 34-35). Dit betekent dat de bevolking in de ontwikkelingslanden niet alleen opgenomen is in internationale processen van concurrentie maar ook onderworpen is aan een dominantie van een steeds kleiner aantal wereldwijd werkende ondernemingen. Deze economische internationalisering weerspiegelt zich ook in politiek en cultureel opzicht. Mensen leven steeds meer in beslissings- en betekenisgevingssystemen die mondiaal van aard zijn.

Deze transformatieprocessen houden diverse *mechanismen* in die tot marginalisering kunnen leiden:

- Allereerst zijn er diverse mechanismen die men onder de noemer van 'oorspronkelijke accumulatie' kan vatten. Daarmede wordt hier met name gedoeld op die deelprocessen die producenten werkzaam onder vóór- dan wel halfkapitalistische verhoudingen uit die productie stoten c.q. die productie onmogelijk maken. Voor een belangrijk deel gaat het hierbij om productie gericht op zelfvoorziening in gezins-, familie- of communaal verband. Maar daarnaast betreft het ook allerlei mengvormen, bijvoorbeeld van zelfvoorziening met ruil. Een van deze (en wellicht het belangrijkste) mechanisme is de monetisering van de economie. Dat komt tot uitdrukking in de verdringing door kapitalistische marktrelaties van andere meer op gebruikswaarde gebaseerde ruiltransacties. Daarnaast vallen hier ook de nieuwe belastingsystemen onder alsmede kapitalistische vormen van lenen en verschuldiging welke (uiteraard) in geld terugbetaald moeten worden. En tevens mag de betekenis van de werking van reclame en andere aspiraties bevorderende processen (als overheids campagnes gericht op ontwikkelingsambities) niet worden onderschat.
- Vervolgens is daar het mechanisme van de kapitalistische concurrentie. Kleine op de markt gerichte producenten in zowel de primaire (landbouw, veeteelt, bosbouw en visserij) als de secundaire sectoren (de ambachten, industrie) worden in concurrentie gebracht met grotere en in kapitalistische zin meestal efficiëntere ondernemers. De meeste kleine producenten kunnen die concurrentie niet aan, behalve enkelen die zich ook tot 'moderne' producent weten te trans-

¹³ OECD (1988) tabel 12; en OECD (1990) tabel 14.

formeren. Dat betekent dat een groot deel van de kleine producenten hun grond en ambacht moeten verlaten. Vergelijkbare ontwikkelingen hebben ook vele kleine ondernemers in de handel en het vervoer getroffen.

-Naast monetisering en concurrentie mogen (andere) vormen van dwang niet worden vergeten. Zo zijn veel mensen van huis en haard verdreven door oorlogsgeweld en natuurrampen. En ook zijn er regelmatig nog berichten dat mensen met fysiek geweld van hun grond verjaagd worden ten gunste van grote moderne productiebedrijven.

-Ten slotte mag niet nagelaten worden te vermelden dat veel reeds in moderne productiebedrijven werkzame mensen overtollig geworden zijn als gevolg van ook in deze bedrijven voortschrijdende modernisering. De recente wereldwijde technologische vernieuwingen zijn niet aan de moderne bedrijven in ontwikkelingslanden voorbijgegaan en hebben ook daar tot reorganisaties en ontslagen geleid.

Hier staat uiteraard tegenover dat in veel ontwikkelingslanden zich ook nieuwe sectoren van verwerving van bestaan hebben ontwikkeld. Daartoe behoren allereerst de industriële sectoren welke toegevoegde waarde voor alle ontwikkelingslanden tesamen gerekend in de periode 1965-80 gemiddeld per jaar met 7,2% (basisindustrie) en 8% (verwerkende industrie) zijn gegroeid. En de zogenaamde dienstensektoren groeiden gemiddeld per jaar met 7,1%. Tot die laatstgenoemde sectoren behoren ook de enorme overheidsapparaten welke sinds de jaren vijftig en zestig tot wasdom zijn gekomen. En ook de agrarische sectoren hebben niet stilgestaan gezien hun gemiddelde groei met 3,1% (The World Bank, 1988: 225). En een andere indicatie die aangeeft dat er naast uitstoting ook groei plaatsgevonden heeft is dat een aantal van de ontwikkelingslanden tot de 'Newly Industrialized Countries' zijn gaan behoren en daarmee een steeds groter deel van de wereldexporten zijn gaan verzorgen.

Deze produktiegroei wil echter niet zeggen dat gedurende die periode de werkgelegenheid in die zelfde mate is gestegen. Integendeel, voorzover daarover cijfers te vinden zijn kan geconcludeerd worden dat de groei van de werkgelegenheid, zeker in de agrarische sectoren, achterblijft bij de groei van de 'working age population'. En de groei in de dienstensektoren bestaat voor een niet onbelangrijk deel bestaat uit 'verborgen werkloosheid'. Ongetwijfeld is in het voorlaatste gegeven de groei van de bevolking als geheel van grote invloed. Maar desalniettemin kan in het algemeen gesteld worden dat van de totale uitgestoten bevolking (en de volgende generaties daarvan) slechts een beperkt deel (behoorlijk) vervangend werk gevonden heeft in de groeisektoren. Deze indruk wordt bevestigd door de cijfers over werkloosheid. En deze tendens van achterblijvende werkgelegenheidsgroei is tijdens de jaren tachtig nog pregnanter geworden vanwege de alom terugvallende groeicijfers van het BNP; deze was gedurende de periode 1965-1980 nog gemiddeld 6,1% per jaar, in de jaren 1980-1986 gemiddeld nog slechts 3,8% (The World Bank, 1988: 225).

Een en ander betekent dat marginaliteit in de ontwikkelingslanden een massaal verschijnsel is geworden. En daaraan ligt de aard van het sinds de Tweede Wereldoorlog plaatsgevonden hebbend transformatieproces ten grondslag. Men kan zich ter dege afvragen of de sinds de jaren vijftig gevolgde weg naar ontwikkeling wel de juiste is geweest. Deze vraag wordt nog dringender sinds vooral in de jaren tachtig zichtbaar is geworden dat de omvangrijke stroom overheids- en particuliere gelden die vanaf de jaren vijftig naar de ontwikkelingslanden zijn gegaan, op jaarbasis al ruim overtroffen worden door de terugstromen vanuit die landen naar de OECD-landen (Keune, 1988: 33). Mijns inziens is er ook in deze periode sprake van een van buitenaf, ook door de zogenaamde ontwikkelingssamenwerking, bevorderde ontwikkeling van de marginalisering.

c. Gevolgen van marginalisering

Waar leidt deze marginalisering toe? Op deze vraag zijn verschillende antwoorden mogelijk.

i Allereerst betekent marginalisering, zoals al eerder gesteld dat de levensomstandigheden van de meesten van deze mensen slecht zo niet erbarmelijk zijn, mede in het licht van de afwezigheid dan wel het tekortschieten van systemen van verzorgingsstaat en noodleniging. Het meest erbar-

melijk wellicht is de situatie van de vele zwerf- of straatkinderen, waarvan de aantallen alleen al voor Latijns Amerika een aantal jaren geleden geschat werden op zo'n 50 miljoen¹⁴ op een totale bevolking van zo'n 400 miljoen mensen (Van Dixhoorn, 1989).

ii Vervolgens kan men konstateren dat de getroffen mensen (en dat geldt ook deze kinderen) in het algemeen niet bij de pakken neer zitten. Men ontplooit strategieën die er op gericht zijn om te overleven. Het leven als gemarginaliseerden stelt de hoogste eisen aan inzet, intelligentie en creativiteit. Het is een ingewikkeld bestaan dat voortdurend verandert, terwijl men bovendien bereid moet zijn om verregaande confrontaties aan te gaan c.q. te riskeren met anderen in het bijzonder de overheden en andere beschermers van de bestaande orde. *Overlevingsstrategieën* kunnen de volgende kenmerken hebben:

1. Marginaliteit dwingt tot uiterste **zuinigheid** in de omgang met geld en goederen. Deze zuinigheid komt ook tot uitdrukking in de onderlinge ruil dan wel overdracht van bijvoorbeeld gebruikte kleding. Dit impliceert onder andere dat gemarginaliseerden in het algemeen minder bijdragen aan vervuiling en verspilling van het milieu dan andere sociale groeperingen, terwijl zij meestal wel het meest met de gevolgen van milieurampen worden geconfronteerd.
2. Allerlei vormen van **zelfvoorzieningsactiviteiten** kunnen worden waargenomen. Zo zal men in het algemeen zelf de 'huisvesting' verzorgen hetgeen in de praktijk betekent dat men voortdurend bezig is met repareren of verbeteren van (meestal) het krot waarin men woont. Ook moet veel tijd besteed worden aan het verkrijgen van water, licht en andere voorzieningen. Dit geldt trouwens voor het huishoudelijk werk in het algemeen, huisvrouwen in een gemarginaliseerd bestaan zijn van 's morgens vroeg tot 's avonds laat bezig. Men vervaardigt zelf kleren, vervaardigt en/of repareert zelf het schoeisel, dikwijls ook probeert men op kleine stukjes grond wat te verbouwen en kleinvee te houden. En in de relatie tot andere gemarginaliseerden ontwikkelen zich ruilverhoudingen waarin het nut van het goed of de dienst prevaleert boven de eventuele geldswaarde omdat men toch niet aan geld kan komen.
3. Naast zelfvoorziening tracht men aan bestaansmiddelen te komen door middel van **geld** en wel op de meest verscheidene wijzen:
Een eerste vorm is de verkoop, dikwijls op straat, van zelfgemaakte produkten.
Een tweede vorm is de deelname aan tussen- of straathandel vooral van consumptieartikelen.
Een derde vorm betreft de verkoop van arbeidskracht en wel op allerlei wijzen. Gemarginaliseerden vormen een haast onuitputtelijk reservoir van goedkope arbeid. Velen van hen zoeken inkomen in allerlei ongeregelde baantjes, anderen verlenen diensten variërend van huishoudelijk werk tot losarbeid in de bouw of tot prostitutie. Betaald thuiswerk is ook een wereldwijd fenomeen (Van Diesen, 1990). Tot de meest navrante bijverschijnselen behoren kinderarbeid en vrouwenhandel welke in steeds meer landen de kop opsteken. Gemarginaliseerden vormen ook dikwijls de basis voor de recrutering van soldaten en politieagenten welke in het algemeen tot de laagste inkomensontvangers maar met een hoog arbeidsrisico behoren.
4. Als vierde vorm kan gewezen worden op de **verzameling en toeëigening van goederen en geldswaarden**. Hieronder vallen diverse activiteiten. Zo zijn veel gemarginaliseerden aangewezen op het inzamelen van door anderen als afval gedumpte goederen. Deze zijn niet alleen bestemd voor eigen gebruik (bijvoorbeeld dozen en hout als bouw materiaal) maar ook voor ruil met anderen dan wel voor de verkoop aan handelaren e.d. Een andere vorm van verzamelen is bedelarij welke soms wel, soms niet verboden is. Ten derde ontwikkelen veel gemarginaliseerden een nieuwe deskundigheid, namelijk op het gebied van het verkrijgen van bijstand van een van de vele organisaties en instellingen voor noodhulp. Daarnaast komen ook duidelijk onwettige vormen van toeëigening voor. Zo zijn in veel landen mensen overgegaan tot bezetting van grond om daar bijvoorbeeld hun huisvesting te kunnen realiseren. Het gaat dan meestal om grond die eigendom is van overheden of van particulieren en die dan soms na strijd met leger, politie of bewakingsdiensten bezet wordt. En andere vormen van toeëigening

¹⁴ UNICEF (1984: 1). Tijdens een conferentie in Lissabon in 1991 gaf de UNICEF een andere schatting, namelijk van bijna 30 miljoen straatkinderen in Latijns Amerika. Bericht in La Jornada (Mexico DF) van 25 juni 1991.

bevinden zich duidelijk in de criminele sfeer, bijvoorbeeld diefstal en roofoverval.

In de dagelijkse praktijk van het bestaan in situaties van marginaliteit komt het zelden voor dat slechts één van voornoemde kenmerken waarneembaar is. Meestal vindt er binnen of vanuit één huishouding een grote verscheidenheid van activiteiten plaats hetgeen eens te meer er op duidt dat een dergelijk bestaan hoge eisen stelt. Daarbij ontwikkelen zich systemen van 'sharing of poverty' waarbinnen de mogelijkheden tot overleven in sterke mate verbonden zijn met het al of niet behoren tot grotere zorgverbanden als de groot-familie, meestal geleid door vrouwen ('t Hoofd en Westelaken, 1989).

iii Marginaliteit betekent niet alleen een zwaar en ingewikkeld bestaan. Het tendert naar bestaansvormen welke hoezeer ook produkt én functie van de heersende maatschappelijke orde in tegenspraak met die zelfde orde kunnen komen. Uiteraard is het ook wat dit aangaat gevaarlijk om te generaliseren. Maar toch zijn enkele punten aan te wijzen waaruit die tegenstrijdige tendentie naar voren komt.

Allereerst impliceert marginaliteit dat mensen gedwongen zijn zich steeds minder te laten leiden door het ruilwaardekarakter van goederen en diensten en steeds meer door de gebruikswaarde daarvan. Dat betekent dat men in het dagelijks handelen niet alleen gedragingen doch ook betekenisgevingen ontwikkelt welke andere waarden en normen impliceren (bijvoorbeeld over waarde of over eigendom) dan die van de 'reguliere' markteconomie en de daarbij behorende instituties als politiek en wetgeving. Dit komt het duidelijkst tot uitdrukking in de vele gevallen van bezetting van grond om te kunnen wonen of verbouwen.

Daarmede komen wij op een tweede tendens die strijdig is met de heersende maatschappelijke orde, nl. dat men gedwongen is capaciteiten te ontwikkelen welke het mogelijk maken om een dergelijk zwaar en ingewikkeld bestaan te kunnen realiseren. Allereerst gaat het om een grote veelheid van individuele capaciteiten en kwaliteiten bijvoorbeeld doorzettings- en incasseringsvermogen, en bepaalde handvaardigheden en inzichten. Maar het gaat ook om capaciteiten op een meer collectief nivo teneinde niet alleen het gezamenlijke bestaan in bepaalde banen te leiden maar ook om de confrontatie met de gevestigde machten aan te gaan. De geschiedenis van de laatste decennia heeft al vele voorbeelden laten zien van machthebbers die niet schuwen om zelfs de gewelddadigste middelen in te zetten tegen praktijken die de gevestigde orde bedreigen. En diezelfde geschiedenis kent vele voorbeelden van collectief handelen van gemarginaliseerden welke uitdrukking zijn van capaciteiten om dergelijke en andere confrontaties aan te gaan.

iv Een laatste aspekt van marginalisering is het volgende. Met name Sunkel (1973) wijst er op dat marginalisering uitdrukking is van een proces van desintegratie van de nationale samenleving. Dat betekent dat het concrete en dagelijkse functioneren van sociale systemen ernstig bedreigd wordt; de berichtgeving van alledag laat een groeiend aantal voorbeelden zien van desintegratie van samenlevingen gecombineerd met een geweldspiraal, voorbeelden die te karakteriseren zijn met uitdrukkingen als 'Libanonisering' of 'Colombianisering' zien. Dat betekent ook dat marginalisering en de daaraan ten grondslag liggende 'genesis' de tendentie uitdrukken dat de heersende maatschappelijke orde niet blijvend is, in ieder geval onder sterke druk komt te staan.

3. Marginalisering in ontwikkelingslanden en in Nederland

Inzicht in marginalisering in ontwikkelingslanden kan van belang zijn voor de bestudering van marginalisering in Nederland, en wel om verschillende redenen.

Ten eerste zou kunnen worden onderzocht of marginalisering in Nederland zowel in haar verschijningsvormen als wat de omvang aangaat gelijkenissen vertoont met die in ontwikkelingslanden. Op het eerste gezicht zijn er slechts grote verschillen aan te wijzen. Zo kent Nederland niet van die opvallende verschijnselen van marginalisering als bijvoorbeeld de uitgestrekte krottenwijken in veel ontwikkelingslanden. En ook is het in Nederland mogelijk om gemarginaliseerden een

dusdanige opvang te bieden dat dalingen van de levensstandaard naar niveaus als in ontwikkelingslanden niet te verwachten zijn. Maar hoe zeker kunnen wij van deze waarnemingen zijn?

- a. De schijn kan bedriegen als het gaat om de omvang en duurzaamheid van marginalisering. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat grote groepen van de bevolking voor langere tijd uitgesloten zijn en blijven van deelname aan belangrijke vormen van maatschappelijke bestaan, met name op sociaal-economisch gebied. Tilburg is daarvan een voorbeeld. In deze stad heeft tijdens de jaren zeventig een enorme groei van werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid plaatsgevonden. Nader onderzoek heeft aangetoond dat tijdens de jaren tachtig daarin niet veel is veranderd: de werkloosheid is blijven schommelen tussen de 20 en 25% van de beroepsbevolking, en de uitkeringsafhankelijkheid is op een niveau ergens tussen de 40 en 50% van de bevolking gebleven (Keune, 1991). En Tilburg is geen uitzondering, niet in Nederland, zeker niet in de Westerse wereld.
- b. De schijn kan ook bedriegen als het gaat om de met marginalisering samenhangende verschijnselen van verpaupering. Allereerst moet worden opgemerkt dat armoede en levensstandaarden historische categorieën zijn, dat wil zeggen in hun vorm, inhoud en beleving aan tijd en plaats gebonden zijn. Inkomens op of rond bijstandsniveau kunnen voor mensen in ontwikkelingslanden overkomen als inkomens van middengroepen, in Nederland kunnen zij ernstige zij het veelal verborgen armoede betekenen, vanwege de eisen die hier aan maatschappelijk bestaan gesteld worden (De Bie e.a., 1991). Daarbij zij bovendien opgemerkt dat in westerse landen als de Verenigde Staten en Engeland zich steeds meer gevallen voordoen van vormen van verpaupering die doen denken aan situaties in ontwikkelingslanden.¹⁵ En wie garandeert dat dergelijke ontwikkelingen niet ook in Nederland zullen gaan plaatsvinden? De 'verzorgingsstaat' staat steeds meer onder druk, en de bezuinigingen van de jaren tachtig hebben al geleid tot verslechtingen in de levensomstandigheden van de mensen in de laagste inkomensgroepen (Regioplan, 1988).
- c. En ook in een ander opzicht is er sprake van een toenemende parallelliteit met verschijnselen in ontwikkelingslanden, namelijk die wat betreft strategieën van overleving. Uit eigen onderzoek in Tilburg is gebleken dat mensen, uit oogpunt van behoud van het bestaan, gedragingen gaan vertonen die gaan lijken op die van gemarginaliseerden elders in de wereld. Zo zijn er aanwijzingen van een toename van zelfvoorzieningsarbeid, van hergebruik van goederen, van het belang van ruil in natura, en zo meer.¹⁶
- d. Zou het inderdaad gewettigd zijn om te spreken van een toenemende parallelliteit tussen situaties in Nederland en die in ontwikkelingslanden, dan is het ook relevant ervan uit te gaan dat die Nederlandse situaties niet opgelost kunnen worden zonder aandacht te geven aan de oorzaken daarvan. Dat betekent dan onder andere dat de hier heersende maatschappelijke orde, met name de produktiewijze, evenzeer geproblematiseerd moet worden als die in ontwikkelingslanden.

Ten tweede is onderzoek van marginalisering in ontwikkelingslanden van belang voor het inzicht in de maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland omdat marginalisering in ontwikkelingslanden zijn weerslag heeft of zal hebben op de Nederlandse samenleving. En dat in zeker tweërlei opzicht:

- a. Ik heb al eerder gewezen op de sinds de Tweede Wereldoorlog snel voortgeschreden internationalisering (of beter: transnationalisering) van de wereld als geheel (Sunkel, 1973: 147-148; Keune 1988). Dat betekent onder andere dat aanpak van de massale marginalisering in de ontwikkelingslanden voorzover die ook de oorzaken daarvan problematiseert, alleen al vanwege de vele concrete structurele verbindingen over en weer, gevolgen heeft voor de orde van de Nederlandse samenleving. Zo voorzie ik dat in ontwikkelingslanden een herstel van de gebruikswaarde-economie noodzakelijk en onvermijdelijk is. Dat zal er onder andere toe leiden

¹⁵ Een voorbeeld uit de vele publicaties over dit onderwerp: het artikel van Max Arian (1991) over de stad New York.

¹⁶ Keune (1991) hoofdstuk 5 en 6. Het betreft hier een eerste rapportage van de onderzoeksbevindingen. Ik hoop in 1992 daarover meer te publiceren.

dat ook de activiteiten van het Nederlandse bedrijfsleven ondergeschikt gemaakt moeten worden aan een op de menselijke behoeften gerichte economie, en niet meer hoofdzakelijk gericht op maximalisering van particuliere ondernemingsgewijze winsten en vermogens.

b. Daarnaast is nu al op een zeer dagelijkse manier voelbaar, dat het onvermogen om in de ontwikkelingslanden het vraagstuk van marginalisering op te lossen, directe consequenties heeft voor het bestaan van mensen in Nederland. Zo stellen de in Nederland steeds weer terugkerende berichten over massale noodsituaties elders in de wereld, onze gemoedsrust ter discussie. Daarnaast zijn op dit moment, mede als gevolg van situaties van marginalisering, miljoenen mensen uit Azië, Afrika en Latijns Amerika letterlijk in beweging gekomen, trekken naar West-Europa en Noord-Amerika, en stellen nu ook hier hun eisen voor deelname aan maatschappelijk bestaan. En tenslotte kunnen crisissituaties elders in de wereld zich ook op andere wijze doen gevoelen in landen als Nederland. Bijvoorbeeld kan de voortdurende van de zogenaamde schuldencrisis zich doen gelden in de werking van het internationale monetaire systeem. En ook kunnen de toenemende maatschappelijke en politiek-militaire spanningen in ontwikkelingslanden tot grote strategische problemen in de westerse samenleving leiden. Het is een veeg teken dat westerse regeringen in steeds grotere openheid spreken van een nieuwe militaire taak, namelijk die van het ingrijpen in crisissituaties in bijvoorbeeld het Midden-Oosten of Suriname. Natuurlijk heeft die ontwikkeling te maken met het streven van pressiegroepen van het militair-industrieel complex om nieuwe taken te vinden nu de 'koude oorlog' verdwijnt (Galbraith, 1991). Maar daarnaast spreekt hieruit het inzicht in de mogelijke strategische aard van de conflicten elders in de wereld, conflicten die mede gevoed worden door massale marginalisering van mensen. Daarbij kan men zich afvragen wat die nieuwe politiek-militaire interventiestrategie zal gaan betekenen voor het dagelijks bestaan van ook de Nederlandse bevolking.

Ik kan dan ook op verschillende gronden concluderen dat de ervaringen met marginalisering in de ontwikkelingslanden steeds relevanter worden voor zowel het onderzoek naar alsook de aanpak van marginalisering in Nederland.

Literatuur

- Arian, M. 1991. 'De oorlog is weg, helemaal weg'. Amerika ontwaakt uit zijn overwinningroes. In: *De Groene Amsterdammer*. Amsterdam, 5 juni 1991.
- Beck, T. 1989. 'Survival strategies and power amongst the poorest in a West Bengal Village'. In: *IDS Bulletin april 1989*, pag. 23 e.v.
- Bie, P. de, H. Crijns, S. Kwartan en H. Noordergraaf (red). 1991. *Armoede opgelost...? Vergeet het maar! - Kerkelijke campagne tegen verarming in Nederland*. Leidschendam: Landelijke Werkgroep 'De arme Kant van Nederland', Raad van Kerken in Nederland/DISK.
- Boeke, J.H. 1953. *Economics and economic policy of dual societies as exemplified by Indonesia*. Haarlem: Tjeenk Willink
- Brahim, J. en C. Correia. 1983. *Centraal America; ontwikkeling van de produktieverhoudingen*. Tilburg: IVO
- Chatterji, R. 1984. *Marginalisation and the induction of women into wage labour: the case of Indian agriculture*. Geneva: International Labour Office, WEP Research Working Papers
- Cornia, G.A. 1984. 'A summary and interpretation of the evidence'. In: R. Jolly and G.A. Cornia: *The impact of world recession on children*. Oxford: Pergamon Press
- DESAL. 1969. *Marginalidad en America Latina*. Santiago de Chile: DESAL
- Diesen, A. van. 1990. *Knopen die binden. Tapijtknopen en welvaart in de huisindustrie in Pakistan*. Tilburg: IVO
- Dixhoorn, A. van, e.a. 1989. *Vissen achter het net. Jongeren in Guatamala, Chili, Palestina, Nederland en Maleisië*. Amsterdam: XminY
- Galbraith, J.K. 1991. 'Overgeleverd aan de willekeur van het militaire bolwerk'. In: *De Volkskrant*, 10 augustus 1991, pag. 25

- Glabbeek, T. van, en K. Nauta. 1976. *Bangladesh-Imperialisme en onderontwikkeling in zijn geschiedenis 1764-1971*. Tilburg: IVO
- Goede, J.H. de. 1983. 'Urbanisatie en urbanisme'. In: J.W.Schoorl: *Sociologie der modernisering. Een inleiding in de sociologie der niet-westerse volken*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Griffin, K. 1969. *Underdevelopment in Spanish America-an interpretation*. London: Allen and Unwin
- Gugler, J. (ed). 1988. *The urbanization of the Third World*. Oxford: Oxford University Press
- Heyzer, N. 1981. *Women, subsistence and the informal sector: towards a framework of analysis*. Brighton: IDS-Discussion Paper
- Hoofd, D. van 't, en J. Westerlaken. 1989. *Ongehuwde moeders met onderstand op Curaçao*. Tilburg: IVO
- Jakubowski, F. 1976. *Basis en bovenbouw*. Nijmegen: SUN
- Jones, B.G. en B.D. Lewis. 1990. 'The four basic properties of rank-size hierarchical distributions: their characteristics and interrelationships'. In: *Papers of the Regional Science Association*, Volume 68, 1990. Urbana, USA: University of Illinois
- ILO. 1987. *World Labour Report 1-2*. Oxford: Oxford University Press
- ILO. 1977. *Employment, growth and basic needs: a one-world problem*. New York/London: Praeger Publishers
- Keune, L. 1988. *Van Derde Wereld naar één wereld; Naar een strategie van internationale solidariteit*. Amsterdam: XminY
- Keune, L. 1990. *Mogelijke aandachtspunten bij het begrip marginalisering*. Tilburg: KUB-Studiedag Marginalisering
- Keune, L. 1991. *De textiel voorbij. Het wel en wee van Tilburgse oud-textielarbeiders 1980 - 1990*. Tilburg: Boekhandel Gianotten
- Kuitenbrouwer, J.B.W. 1973. *On the concept and process of marginalization*. The Hague: ISS-Occasional Papers
- Mandel, E. 1976. 'De theorie van Marx over de oorspronkelijke accumulatie en de industrialisering van de Derde Wereld'. In: J. Bergers, A. Keune en W. Wagenmans: *Imperialisme en onderontwikkeling*. Nijmegen: SUN
- OECD. 1988. *Development co-operation. Efforts and policies of the members of the Development Assistance Committee*. Paris: OECD
- OECD. 1990. *Development co-operation. Efforts and policies of the members of the Development Assistance Committee*. Paris: OECD
- Palloix, C. 1971. *L'économie mondiale capitaliste (tome II: le stade monopoliste et l'imperialisme)*. Paris: Maspero
- Preston, S.H. 1988. 'Urban growth in developing countries: A demographic reappraisal'. In: Gugler a.w.
- Regioplan. 1988. *De smalle beurs breed uitgemeten. Een onderzoek naar de financiële positie van minima in Nederland 1975-1987*. Amsterdam: Regioplan
- Rodney, W. 1972. *How Europe underdeveloped Africa*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House
- Sunkel, O. 1973. 'Transnational capitalism and national disintegration in Latin America'. In: *Social and Economics Studies*, maart 1973, pag. 132 e.v.
- Szentes, T. 1983. *The political economy of underdevelopment*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- The World Bank. 1988. *World Development Report 1988*. New York/Oxford: Oxford University Press
- The World Bank. 1990. *World Development Report 1990*. New York/Oxford: Oxford University Press
- UNDP. 1990. *Human Development Report 1990*. New York/Oxford: Oxford University Press
- UNICEF. 1987. *The state of the world's children*. New York/Oxford: Oxford University Press
- UNICEF. 1984. *Ideas Forum 1984 no.3*. New York: UNICEF
- UNO. 1954. *Report on international definition and measurement of standards of living*. New

York: United Nations
UNO. 1985. *1985 Report on the world social situation*. New York: United Nations
UNO. 1989. *1989 Report on the world social situation*. New York: United Nations.